

Особливості соціально-класової структури радянського суспільства, витоків та характеру протестного руху в СРСР

Показано, що гібридний планово-бюрократично-ринковий характер економіки СРСР зумовив формування специфічної соціально-класової структури, в якій важливу роль відігравали буржуазно-підприємницькі групи «штовхачів» та «цеховиків», тісно пов'язані з певною частиною радянської бюрократії. Специфічні інтереси буржуазно-підприємницького класу відігравали важливу роль у динаміці соціально-політичних змін. Спроба Хрущова обмежити сферу товарно-грошових відносин та приборкати тіньову економіку обернулася саботажем з боку буржуазного класу та пов'язаних з ним кіл торгово-розподільчої бюрократії, що, в свою чергу, спричинило протести з боку робітництва, спрямовані насамперед проти вищого керівництва. Вони були придушені силою, а вищі ешелони радянської бюрократії пішли на альянс із буржуазно-підприємницьким класом, послабивши відповідальність за «економічні злочини» та розширивши господарські повноваження галузевих бюрократичних структур, відмовившись відповідно від планів обмеження сфери товарно-грошових відносин і впровадження єдиної прозорої системи демократичного централізованого планування. Ці рішення призвели до ослаблення підтримки бюрократії широкими колами робітничого класу і спонукали робітництво наприкінці 80-х до підтримки буржуазних класів у їх прагненні до повної реставрації капіталізму.

Ключові слова: ринок, план, бюрократія, тіньова економіка, підприємництво, штовхачі, цеховики, протести.

У попередній статті, яка була присвячена проблемі формування у 30-х роках в СРСР гібридної планово-бюрократично-ринкової економіки [1], було показано, що реальні механізми функціонування економічної системи Радянського Союзу дуже відрізнялися як від ідеального науково-обґрунтованого планового управління, як це твердили радянські економісти, так і від суто тоталітарного командно-адміністративного управління економікою, про що писали критики реального соціалізму. У цій роботі буде проаналізовано, як це вплинуло на соціальну природу і класову структуру радянського суспільства, на протестні рухи, що мали місце в СРСР до середини 1980-х років.*

Для розуміння політико-економічної сутності процесів, що відбувалися, принципово важливо усвідомити, хто

ж були ці «штовхачі», що забезпечували роботу настільки масштабного нелегального ринку. За походженням це були в основному колишні успішні комерсанти епохи НЕП'у, які в 1930-х рр. знову перетворилися з приватних бізнесменів на державних службовців. (Нагадаємо, що серед великих непманів не менше 80–90% становили колишні співробітники радянського апарату, в основному з різночинної інтелігенції, які не були до революції 1917 року ні чиновниками, ні капіталістами, ні представниками інших експлуататорських класів). Більш точно встановити соціальний склад і походження «штовхачів» складно. На жаль, особисті справи «героїв» радянського приватного бізнесу, що зберігаються в архівах ФСБ, з якоїсь причини досі недоступні дослідникам (на відміну від справ репресованих партійців, профес-

пілкових працівників і навіть працівників промисловості).

За окремими доступними матеріалами ОГПУ – НКВД можна встановити, що зловживання, наприклад, в радянській торгівлі мали масовий систематичний і системний характер і були найважливішим джерелом добробуту «штовхачів». У доповідній записці агента НКВД, впровадженого в радянську торгівлю, читаємо: «Якщо проаналізувати становище в торговій мережі м. Москви (і не тільки Москви. – Є. О.), неважко довести, що велика кількість торгових працівників займається систематичними організованими розкраданнями і не тільки не карається, а, навпаки, вважається почесними людьми. Їхній приклад заразливий для багатьох інших, і поступово розкрадання входять у традицію, в побут як щось невід'ємне від торгового працівника. Більшість оточуючих схильні дивитися як на "нормальне" явище, що торгові працівники обов'язково повинні бути великими злодіями, гувльвісами, що вони повинні мати цінності, постійно їх здобувати, будувати собі дачі, мати коханок і т. д. На жаль, багато-хто на великих злодіїв – торгових працівників дивиться так само ліберально, як свого часу дивилися на інтендантів-казнокрадів» (ЦА ФСБ. Ф. 3. Оп. 7. Д. 945. Л. 378 (цит. за [2], с. 224–225).

Тисячі й тисячі нелегальних і напівлегальних приватних підприємств працювали практично на всіх рівнях радянської економічної системи – від самих низів партійно-радянського апарату, органів суду та міліції і до корумпованих начальників главків наркоматів (фактів прямої корупції не відомо хіба що на рівні членів Політбюро).

Утім за радянською офіційною версією приватний капітал і, відповідно, буржуазія в СРСР вже на початку 1930-х років повністю зникли, а залишилися в країні тільки два класи: «робітники» і «селяни». Приватні підприємці за визначенням були кримінальними злочинцями, вважалось, що суттєвої економічної ролі вони більше не відігравали. Навіть якщо і визнавалася наявність у країні

масштабного злочинного світу і навіть «чорного ринку», стверджувалося, що вони більше не відігравали ніякої суттєвої економічної ролі в радянському державному плановому господарстві.

Ринок, і то обмежений, офіційно продовжував існувати тільки для предметів споживання і робочої сили, але ніяк не для сировини та інших виробничих фондів.

Основна маса «штовхачів»-підприємців була зосереджена і офіційно працевлаштована на промислових підприємствах і в торговельних організаціях. Ці фахівці отримували як офіційну радянську зарплату, так і певний відсоток від здійснених угод. Останній мав форму як прямих «відкатів» від контрагентів або самостійно «вийнятих» на якомусь етапі проведення складної схеми засобів, так і премій та надбавок, які виплачувалися підприємствами іноді офіційно, але частіше з нелегально перетворених на готівку коштів.

Згодом держава вирішила принаймні частково легалізувати підприємницьку діяльність директорів і дати їм можливість більш законно оплачувати потрібних фахівців. Одним з офіційних джерел оплати послуг «штовхачів» був заснований 19 квітня 1936 р. директорський фонд, до якого відраховувалося 4% планових доходів і 50% всіх інших (позапланових) [3, с. 169]. Уявлення про обсяги цього фонду можна отримати, порівнявши його з розмірами середньої заробітної плати. Так, у 1937 році навіть при незначному перевиконанні річного плану директорський фонд у розрахунку на одного працюючого перевищував середньомісячну заробітну плату в країні в нафтовій промисловості в 3 рази, а в спиртогорілчаній – у 4,5 рази, тобто міг становити 25–40% річного фонду оплати праці.

Спеціаліста-«штовхача» потрібно було залучити на підприємство належним рівнем матеріального забезпечення та можливість додатково заробити на відсотку – інакше фахівець міг піти до конкурента. Ринок праці, особливо для таких категорій працівників, був у СРСР досить вільним. Аби забезпечити

їм «гідну оплату праці», підприємства вдавалися не лише до «вибивання» для них пайків, зарплат, премій і надбавок, а й акумулювали для їх заохочення фонди дефіцитних споживчих товарів, переводили в готівку грошові кошти і т. д.

Таким чином, не залишається сумнівів, що вже в 1930-х роках в Радянському Союзі існувала досить масова соціальна група, основним видом діяльності і джерелом доходів якої були позапланові торгово-обмінні операції як зі споживчими, так і з промисловими фондами. «Штовхачі» відігравали найважливішу роль у розвиненому індустріальному виробництві, яким воно дійсно ставало завдяки індустріалізації. Фактично радянські керівники підприємств і радянська бюрократія в цілому не могли забезпечити виконання виробничих планів без їхньої участі. Функціонування великої промисловості потребує злагодженої взаємодії великої кількості виробництв-суміжників з різних галузей, підпорядкованих різним главам і наркоматам. Без такої взаємодії випуск продукції промисловим способом неможливий не тільки в складному машинобудівному виробництві, яке вимагає великої кількості комплектуючих, а й у сировинній промисловості, де також необхідне різноманітне обладнання, запчастини та витратні матеріали до нього. Своєчасні ж поставки, навіть планові, вдавалося забезпечити тільки за допомогою «штовхачів» і напівлегального ринку фондів.

Як необхідна ланка в системі радянського промислового виробництва, «штовхачі» використовували своє становище для особистого збагачення шляхом присвоєння значної частини державних фондів, серед них відбувалася стратифікація і формувалась більш вузька група великих підпільних мільйонерів. Таким чином, «штовхачі» привласнювали собі в товарній формі частину продуктів праці робітничого класу й селянства, і в цьому сенсі їхня діяльність мала паразитичний характер стосовно трудящих і державної промисловості. Водночас співіснування бюрократії, що керувала державною промисловістю, і «штовхачів» мало ха-

рактер вимушеного симбіозу: бюрократія не могла без «штовхачів» змусити виробництво працювати і виконувати виробничі плани, а «штовхачі» не могли б отримувати свій дохід без створюваних непрозорим бюрократичним плануванням умов для існування ринку промислових фондів. Більше того, зростання бізнесу «штовхачів» прямо залежало від зростання державного промислового виробництва і особливо обсягів надпланового випуску продукції. Держава, схоже, свідомо намагалася втиснути приватне підприємництво саме в цю нішу.

Не важко помітити, що радянські «штовхачі» цілком підпадають під відоме ленінське визначення соціального класу: вони дійсно являють собою велику групу людей, які «розрізняються за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім зв'язком (здебільшого закріпленням і оформленням у законах) із засобами виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а відтак за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють. Класи — це такі групи людей, з яких одна може привласнювати собі працю іншої завдяки відмінності їх місця у визначеному укладі суспільного господарства» [4, с. 15].

Єдине, що не цілком відповідає наведеному визначенню «штовхачів», — це «здебільшого» закріплення і оформлення їхньої діяльності в законах. Хоча і тут ми бачимо, що для надпланової торгово-посередницької діяльності та отримання відсотків від угод створювався і певний легальний простір в рамках «соціалістичної законності». Звичайно, існування людей, які жили набагато заможніше, ніж інші, не могло не бути помічене громадянами СРСР. Проте в масовій свідомості це сприймалося лише як прикре відхилення від «норм соціалістичного співжиття» і явний недогляд правоохоронних органів. Не секретом для народу було й те, що розкошующим ділкам явно сприяє місцева бюрократія. Це безсумнівно посилювало протестні настрої в країні.

Вже у 50–60-х роках приватному капіталу стає тісно у сферах напівле-

гального ринку промислових фондів та спекуляції на споживчому ринку. Починається проникнення тіншового бізнесу безпосередньо у сферу промислового виробництва, особливо товарів широкого вжитку. Утворюються нелегальні наскрізні ланцюжки постачання сировини, виробництва та розповсюдження продукції. Нові схеми тіншового бізнесу у виробництві перетворюються у своєрідний місточок, що об'єднує між собою, з одного боку, сформовані на ринку фондів невраховані запаси виробничих фондів та сировини, які тепер використовуються не лише для обміну при виконанні державного плану, а й безпосередньо у нелегальному виробництві, а, з іншого боку, вже існуючі мережі розкрадання та спекуляції дефіцитними споживчими товарами (тілки тепер в ці мережі потрапляють вже не безпосередньо вкрадені товари державного виробництва, а продукція підпільної промисловості, що робить цей «бізнес» ще більш непомітним для державних органів контролю). Організаторів такого приватного підпільного виробництва в СРСР зазвичай називали «цеховиками», аби підкреслити їх зв'язок із підпільними цехами, де організовувалося виробництво промисловими методами, на відміну від кустарів та мануфактурних мереж, де нелегальне виробництво здійснювалося в основному індивідуально у власних помешканнях.

Як відзначає Богданов [5], перші цеховики та відповідні мережі нелегального приватного бізнесу з'являються в СРСР вже наприкінці 50-х — початку 60-х років. Принаймні можна з дуже високою впевненістю стверджувати, що у довоєнні роки приватне виробництво, якщо і існувало, то мало винятково кустарний та зрідка мануфактурний характер [2]. Першою відомою нам масштабною мережею цеховиків є розгалужений бізнес із масового підпільного виробництва трикотажу (так звана справа «трикотажників»), детально описаний, зокрема, у кризі адвокати Евельсон [8].

При цьому цеховики, як стверджує Барсукова [6], були дуже тісно інтегровані до радянської державної економіч-

ної системи, адже вони виконували необхідну функцію створення додаткових ресурсів для керуючих еліт для «участі в адміністративному торзі», який «часто був єдиним способом виконати план, що спускався зверху». В цьому плані цеховики, як представники підпільного виробничого капіталу 60–80-х, були прямими спадкоємцями торгового капіталу штовхачів 30-х років.

Перехід від торгової стадії розвитку нелегального приватного капіталу в СРСР до виробничої став можливим завдяки певним змінам у організації бюрократичної системи управління, які відбулися після смерті Сталіна у 1953 році.

Слід відзначити, що господарські зловживання, з одного боку (якщо вони допомагали виконувати план), передбачали дуже м'які покарання або навіть взагалі толерувалися сталінською юстицією, а, з іншого (у випадках занадто великих розмірів особистого збагачення та зривів виконання плану), — класифікувалися як політичні злочини та, відповідно, передбачали дуже суворі покарання, аж до вищої міри.

Внаслідок відмови Хрущова від політичних переслідувань за сфабрикованими обвинуваченнями, звільнення та реабілітації значної частини політичних та особливо псевдо-політичних ув'язнених, ця і без того не надто чітка межа між умовно прийнятними та умовно «розстрільними» економічними злочинами стала ще менш зрозумілою, що, відповідно, спричинило суттєве розширення сфери толерування економічних зловживань та до більш вільного юридичного тлумачення важкості економічних злочинів.

Такі зміни юридичної практики об'єктивно відповідали змінам у способі централізованого управління державою: від одноосібного бюрократичного деспотизму Сталіна до колективного керівництва демократичних колегіальних органів вищих бюрократичних еліт (вищою владою став не одноосібний лідер, а ЦК КПСС як орган, сформований за певними принципами в основному з регіональних партійних керівників та керівників галузевих міністерств і відомств).

Соратники Сталіна намагалися убезпечити себе на майбутнє від свавільних, несправедливих та необґрунтованих політичних обвинувачень, які практикувалися під час сталінських процесів 30-х років спочатку проти Каменєва, Зінов'єва, Бухаріна та згодом і проти більшості делегатів «з'їзду розстріляних», а у 1937 році навіть проти більшості членів ЦК. Водночас вони були очевидно не готові до відновлення повноцінної робітничої демократії в країні. Єдиним можливим рішенням у цій ситуації для них залишалася бюрократична демократія, яка багато в чому нагадувала ситуацію раннього сталінізму, з усіма її управлінськими проблемами, які були однією з причин виникнення штучного голоду 1931–1932 років.

При режимі бюрократичної демократії реальний вплив кожного з посадовців, як справедливо відзначає Барсукова, «вимірювався не переліком посадових обов'язків, а можливістю впливати на траєкторію ресурсних потоків» [6, с. 89], відповідно контроль за надлишковими запасами та фондами перетворювався із суто підпорядкованого економічного інструменту виконання планів на ключовий фактор політичного впливу, що збільшувало мотивацію до толерування та розширення обсягів нелегальної економічної діяльності.

Відповідно, після смерті Сталіна почала стихійно формуватися господарська система, яку Кордонський [7] характеризує як сплав тіншового ринку та ресурсної економіки, при цьому чітко розділяючи класи, пов'язані з функціонуванням ринку (цеховики) та соціальні групи пов'язані зі становою (рос. «сословной») структурою ресурсної бюрократії. Для бюрократії характерними є не ринкові, а скоріше розподільчі відносини, які Кордонський описує за допомогою поняття «адміністративної валюти» як дозованого права (не важливо, чи писаного, чи неписаного) впливати на відчуження та розподіл ресурсів, що надає доступ до найрізноманітніших благ.

Функція цеховиків у такій економічній системі, за висловом Барсукової, по-

лягає у тому, що бути «доменною піччю для переплавки “адміністративної валюти” у рівень споживання власної еліти» [6, с. 90]. Саме тому, вважає Барсукова, їх ловили тільки в рамках «кампаній», коли зачищали пласт керівної номенклатури під нових претендентів. Іноді, звісно, розслідування приводили до з'ясування подробиць, які не були передбачені початковим сценарієм, тобто сліди тягнулися до кабінетів, спокій яких не можна було порушувати. Саме тому, на думку Барсукової, багато справ щодо економічних злочинів розглядалися на закритих процесах.

Слід відзначити, що після приходу до влади Н. С. Хрущов робив певні спроби приборкати зростання тіншової економіки. Зокрема, він був ініціатором запровадження суттєвих обмежень щодо приватних кустарних промислів, особисто стежив за судовими процесами проти економічних злочинців та домігся для основних їх фігурантів смертних вироків.

З першого січня 1961 року в СРСР було проведено грошову реформу з деномінацією та обміном старих купюр на купюри нового зразка. Основною метою грошової реформи також була боротьба з нелегальними приватними капіталами, акумульованими у готівці, шляхом припинення прийому старих купюр до оплати та виведення їх у такий спосіб з обігу (фактично це була конфіскація частини приватних капіталів).

У 1960–1961 рр. за ініціативою Н. Хрущова було підготовлено перелік указів Верховної Ради СРСР і постанов Ради Міністрів СРСР, які передбачали конкретні заходи щодо усунення причин злочинів в економічній сфері. У цих правових актах йшлося про таке: 1. «Про організацію продажу лісу із колгоспних лісів»; 2. «Про норми утримання худоби робітниками державних сільськогосподарських підприємств, а також громадянами, які проживають на території цих підприємств»; 3. «Про норми присадибних і городніх земельних ділянок працівників державних сільськогосподарських підприємств та інших громадян, які проживають на території цих підприємств»; 4. «Про заборону утри-

мання особистої худоби (коней, волів) в особистій власності громадян»; 5. «Про заходи поліпшення комісійно-закупівельної торгівлі в РРФСР»; 6. «Про заходи поліпшення комісійної та колгоспної торгівлі сільськогосподарськими продуктами»; 7. «Про упорядкування перевезень продуктів сільського господарства, будівельних і покрівельних матеріалів приватними особами»; 8. «Про заходи посилення боротьби з розкраданнями соціалістичної власності і зловживаннями в торгівлі»; 9. «Про одноразовий облік працездатного населення, яке ухиляється від суспільно-корисної праці та що живе за рахунок нетрудових доходів» [5]. Плани ці не було здійснено через відставку Хрушова. Цілком можливо, що саме вони були однією з причин ухвалення колективними керівними органами рішення про його відставку. Іншою причиною могла бути ініційована Хрушовим у 1957 році масштабна реформа управління народним господарством [9], яка також суттєво зачіпала інтереси бюрократії.

Підвищення прозорості та, певною мірою, ефективності планування після реформи управління промисловістю і створення регіональних раднаргоспів істотно скоротило нелегальний ринок обміну промисловими фондами і простір для приватного підприємництва на ньому. Можна дискутувати, чи були серйозні перспективи у раднаргоспної системи. Не підлягає сумніву, що реформа кардинально скоротила вплив центральної бюрократії, меншою мірою – керівників і партапарату обкомів на прийняття рішень. Центральна міністерська бюрократія болісно, але майже без втрат перенесла це тимчасове підвищення, так би мовити, «соціальної температури».

Є підстави думати, що запропоновані В. М. Глушковим проекти докорінної реорганізації системи централізованого планування з використанням єдиної прозорі зверху донизу Загальнодержавної автоматизованої системи (ЗДАС), здатної планувати виробництво не в грошових, а в натуральних показниках, і навіть відмовитися від використання грошей в державній торгівлі споживчими товарами, могли б суттєво вплинути

на ситуацію. Як могли б накопичуватися і використовуватися нетрудові доходи, якби, як пропонував В. М. Глушков [9], були введені електронні облікові одиниці відпрацьованого часу. При цьому електронні трудові одиниці повинні були вільно обмінюватися на готівку, а от зворотний обмін готівки і покупка за готівку в магазинах державної торгівлі були б неможливі. Ясно, що проведення в життя таких заходів різко скоротило би поле для приватного підприємництва як на споживчому ринку, так і на ринку виробничих фондів.

Але замість докорінної зміни та оптимізації системи планування, яка могла стати реальністю завдяки новим можливостям обчислювальної техніки та інформаційно-комунікаційних технологій, було проведено чергову бюрократичну реформу (так звана «косигінська реформа» 1965 року). На зміну раднаргоспам знову приходять централізовані міністерства, основною господарською одиницею стають підприємства, самостійність яких різко зростає. Бюрократія офіційно відмовляється від спроб управляти ефективністю виробництва в натуральних показниках – тобто від економічних ресурсів. Замість 30 директивних планових показників тепер використовуються тільки 9, з яких тільки два – виробничий план готової продукції та обсяг поставок сировини, матеріалів і устаткування – ще контролюються в натуральному обчисленні.

Навпаки, після 1965 року ключове значення надається інтегральним показникам економічної ефективності виробництва в грошовому обчисленні: прибутку і рентабельності. За рахунок прибутку підприємства тепер можуть формувати цілу низку фондів: розвитку виробництва, матеріального заохочення, соціально-культурного призначення, житлового будівництва тощо. Використовувати ці фонди підприємства можуть тепер на свій розсуд. Таким чином, керівник підприємства цілком офіційно отримує повноваження не тільки «викручуватися» (рос. «изворачиваться при недостатке ресурсов»), така можливість відзначалася серед позитивних тенденцій розвитку

радянських підприємств ще з 20-х років (див. [21, с. 416]), тобто вишукувати на ринку фондів ресурси, необхідні для виконання плану, заохочуючи зайнятих цією справою «штовхачів», та ще й управляти до деякої міри процесом розвитку виробництва, витрачаючи відповідний фонд. Поле діяльності для ринку позапланових фондів в СРСР знову розширюється, тепер уже необоротно.

Раніше (у 30–50-х) планування розвитку знаходилося повністю у віданні центральних установ, впливати на інвестиційний план директор міг тільки шляхом «вибивання» додаткових ресурсів у керівному главку. Тепер (з кінця 60-х) план стає арифметичною сумою часто суперечливих побажань окремих підприємств, відомств і міністерств. Натомість на центральному рівні все тепер можна планувати в більш зручних і зрозумілих бюрократам однорідних і, головне, порівнянних грошових показниках. Цей більш зрозумілий і формалізований режим роботи закономірно призводить до цементування і «загнивання» бюрократичних структур, до повного безсилля керівництва – в точності відповідно до

описаного Крозьє механізму «бюрократичного порочного кола» [11]. Економіка все більшою і більшою мірою залежить від неформальних зв'язків і – тепер більш легального – ринку фондів. У бюрократії зростає спокуса більш широкого запровадження ринкових відносин.

З другої половини 1960-х рр. приватний капітал як у торгівлі, так і в промисловості починає швидко зростати і знову набуває гігантських масштабів. Докладний огляд динаміки розвитку приватного капіталу в СРСР і механізмів його впливу на радянську бюрократію в 1970–1980 роки наведено в роботі Кірана і Кенні [12].

Кіран і Кенні використовують термін «тіньова» або «друга» економіка саме в контексті приватно-капіталістичного сектору в цілому, включаючи як його легальні, так і нелегальні форми: «“Друга економіка” є видом діяльності у сфері господарства, спрямованої на отримання приватного прибутку та інших придбань як законними, так і незаконними засобами» [12, с. 30].

Докладні оцінки динаміки обсягів тіньової економіки в СРСР було зроб-

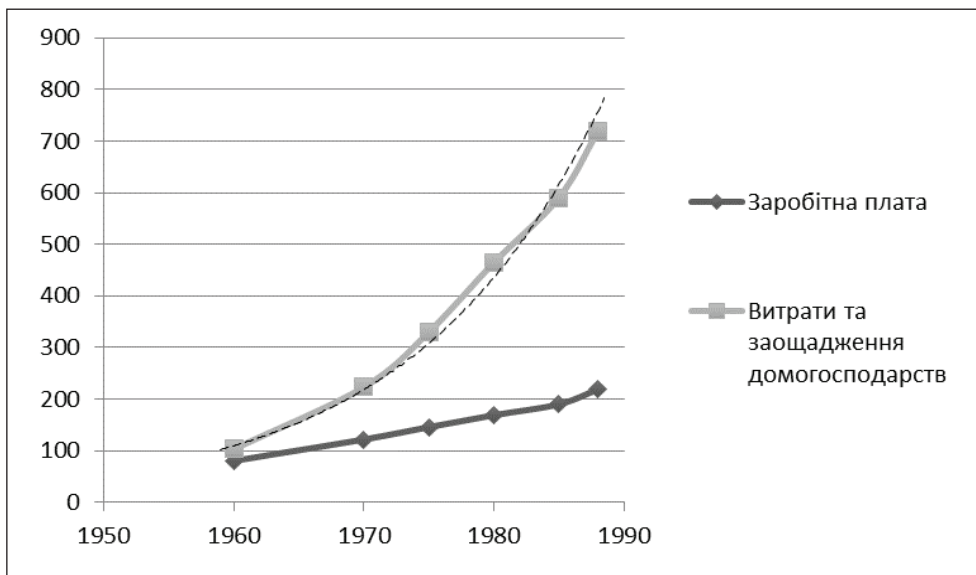

Рис. 1. Порівняння динаміки заробітної плати, витрат і заощаджень

Джерело: побудовано за даними Т. Корягіної, наведеними у [13, с. 113]

лено Т. Корягіною [13], яка приходить до висновку, що темпи зростання «другої економіки» значно перевищували темпи зростання основної та офіційної системи народного господарства. На рис. 1 наведено її дані, що відображають співвідношення між загальними обсягами офіційної заробітної плати в СРСР і обсягами офіційно врахованих витрат і заощаджень населення, тобто ці дані можуть враховувати не всю тіньову економіку. Як бачимо, динаміка зростання суми витрат і заощаджень близька до експоненційної (з невеликим відхиленням після 1980 року). Водночас зростання заробітної плати має лінійний характер (з невеликим прискоренням зростання тільки перед 1990 роком). Частка заробітної плати у витратах і заощадженнях за двадцятиліття після 1960 року впала з приблизно 80% до 30%.

Парадоксально, але якщо в 30-х роках тіньовий ринок ресурсів, незалежно від волі його агентів, сприяв (чи принаймні не перешкодив) прискоренню загального зростання економіки, зокрема її державного сектору, то у 70–80-х роках він, навпаки, став потужним фактором його гальмування.

Можливо, з точки зору прискореної індустріалізації та модернізації напівпериферійної країни на капіталістичних засадах такого роду співробітництво між бюрократією та ринком є оптимальним (індустріалізація в СРСР у 1930-х, або індустріалізація Китаю у 1990-х). Однак такого роду механізми виявляються абсолютно неадекватними, коли йдеться про розвиток суспільства на соціалістичних засадах, вільних від логіки капіталістичного накопичення та основаних на пріоритеті соціальної оптимальності над економічною.

Досвід СРСР, при всій його драматичності, незаперечно свідчить, що ринкові і планово-адміністративні механізми не просто можуть співіснувати, а завжди співіснують й істотно доповнюють один одного. Бюрократичне централізоване планування не може існувати без ринкової «змазки». Так певна дифузія та конвергенція, говорячи термінами

Бурдье [14], бюрократичного та економічного полів у СРСР сприяла, з одного боку, певному деформуванню ринку, з іншого – більшому проникненню ринкових відносин у середину бюрократичних структур, але в жодному разі не доводиться говорити про зникнення ринку в СРСР навіть у сфері розподілу сировини та засобів виробництва.

Реальне подолання бо навіть приборкання бюрократії не може бути досягнуто шляхом заміни адміністративних механізмів ринковими, як і ринок не може бути знищений суто бюрократичними засобами.

Отже, по-перше, перспективи протидії деградації економічного потенціалу України в умовах інтеграції до світового ринку та зокрема до Зони вільної торгівлі (ЗВТ) ЄС залежать від здатності держави забезпечити роботу ефективного адміністративного апарату, який обмежуватиме дію ринкових механізмів у пріоритетних галузях розвитку та буде здатен проводити незалежну від світових фінансових інституцій та компрадорських олігархічних груп (які нав'язують повну лібералізацію економіки) економічну політику.

По-друге, кардинальне обмеження дії ринкових і адміністративно-авторитарних механізмів, як в окремих країнах, так і в масштабах ЄС та світового співтовариства загалом, може бути пов'язано тільки з ліквідацією економічної системи конкурентно-ринкового накопичення капіталу та заміною її демократичними та прозорими механізмами перерозподілу ресурсів та впровадженням нових орієнтованих на споживача критеріїв оцінювання ефективності виробництва, основаних та максимізації споживчої цінності (а не ринкової вартості та прибутку) та мінімізації робочого часу (а не витрат на фактори виробництва).

Висновки щодо характеру протестного руху в СРСР у період з 30-х по 50-ті роки. Наведений у цій статті аналіз ролі приватного капіталу в СРСР дає підґрунтя для висновку про наявність у країні у період 30-х – 50-х років класового конфлікту цілком іншої природи, ніж це

традиційно вважалося у радянській та навіть західній «советологічній» традиції. Навіть після завершення у 30-х роках націоналізації промисловості та суцільної колективізації ми бачимо наявність класу торгової буржуазії «штовхачів», який існував завдяки економічній експлуатації робітничого класу. Причому ця експлуатація здійснювалася за співучасті бюрократії, яка, однак, суттєво обмежувала діяльність приватних підприємців.

Більшовики, які прийшли до влади на хвилі масових робітничих протестів 1917 року як представники масових низових робітничих організацій [7], опинилися наприкінці 20-х років у ролі приборкувачів протестної активності та гарантів дотримання своєрідного суспільного договору, відповідно до якого вони у співробітництві з приватним капіталом забезпечували відновлення роботи промисловості, а робітничі організації погоджувалися на відсторонення від реальних важелів управління та контролю над роботою підприємств. Є підстави вважати, що вказаний суспільний договір був підтриманий більшістю робітників [8].

Однак можна погодитися з авторами, які вважають, що «безконфліктність» співіснування робітничого класу з радянською державою у період 30-х – 50-х років є міфом. У цей період спостерігалися різноманітні масові виступи робітників, у тому числі із зупинкою роботи. Чисельні трудові конфлікти виникали навіть на «ударних будівництвах комунізму» [9, с. 282].

Робітничі страйки траплялися в СРСР не тільки до 1925 та після 1953 року, а і за життя Сталіна. При цьому робітники вважали себе цілком у праві висувати вимоги економічного характеру. Такі виступи здебільшого терпіли, принаймні до тих пір, поки у вимогах не висловлювалися сумніви у беззастережній підтримці політичного керівництва. Крім систематичних дрібних випадків відмови від роботи через затримку заробітної плати чи неналежні умови праці бували і більш масові протестні виступи. Досить масова хвиля робітничих страй-

ків та протестів відбувалася у 1930–1933 роках, зокрема через нестачу продуктів харчування [17, с. 271]. Немає достовірної інформації про масові робітничі протести під час великого терору 1937–1938 років, але є відомості про велику хвилю протестів на початку війни, зокрема в Москві у жовтні 1941 року [17, с. 273].

Однак загалом робітничі протести під час Другої світової війни суворо придушувалися за «законами військового часу». Але вже за часів пізнього Сталіна (після 1947 року) проти страйкарів рідко застосовувалися кримінальні переслідування. У квітні 1949 року відбувся страйк більш ніж тисячі шахтарів-вугільників Челябінської області, при цьому зважаючи на законність вимог робітників ніяких санкцій проти них застосовано не було [20, с. 340].

За часів Хрущова була спроба демократизувати життя країни та запровадити «народну участь» в управлінні, отже фактично вище керівництво країни само спонукало робітників до висунування вимог і протестів. Однак намагання оживити бюрократизовані структури радянських профспілок виявилися мало успішними. На думку Фільцера, «Хрущов та його оточення цілком усвідомлювали наявність глибокого відчуження між робітниками та профспілками, яке було головною перешкодою намаганням влади завоювати всенародну підтримку» [20, с. 343].

Політика Хрущова 1957–1961 років була спрямована начебто на захист інтересів робітничого класу, боротьбу з нелегальною буржуазією та господарськими злочинами бюрократів, однак це була лише політика реформування бюрократії зверху. Реального включення робітників у процеси управління та формування політики країни так і не відбулося, зокрема через зруйнування сталінізмом структур низової робітничої самоорганізації та, головне, систематичне відсторонення робітничих колективів від реального контролю за роботою підприємств, а тим більше від обговорення більш загальних економічних і політичних питань. Не можна сказати, що робітники зовсім не хотіли

брати участь у політичному житті, однак вони не надто поспішали піднімати свій політичний голос, а, головне, почали робити це в зовсім не бажаній та загрозливій для бюрократії формі. Замість того, щоб висловлювати свою підтримку через офіційні профспілки, робітники почали потроху протестувати та висувати антиурядові гасла. Масові протести в 1961–1962 роках відбувалися в Краснодарі, Муромі і Александрові, Бійську і, нарешті, у Новочеркаську [18].

Зіткнувшись вже в 1961 році з економічною (в першу чергу продовольчою) кризою, Хрущов вимушено іде на перші поступки приватному капіталу заради вирішення продовольчої проблеми. Зокрема, розраховуючи імовірно, що робітники мають його зрозуміти, він підтримує рішення про підвищення з 01.06.62 закупівельних, а відповідно і роздрібних цін на м'ясо. Це рішення викликає масові протести. Зокрема, масові мітинги робітників у Новочеркаську, які проходять під гаслами «Хрущова на м'ясо!», закінчуються захопленням заводів та держустанов, але влада не йде на переговори та застосовує військову силу для розгону робітників (власне кажучи, відбувається розстріл демонстрації) [19].

Цілком імовірно, що саме після цих подій Хрущов остаточно пересвідчується, що розраховувати на масову низову підтримку робітництва йому принаймні зарано, і остаточно повертає у бік поступового відновлення привілеїв галузевої функціональної бюрократії, толерування подальшого розширення сфери товарно-грошових відносин та загалом посилення ролі приватного капіталу. Як відзначає Демічев, з укрупненням у листопаді 1962 року раднаргоспів нова структура управління виробництвом все більше набуває старої галузевої форми [9, с. 187].

В кінці 1950-х – на початку 1960-х одночасно відбувається підйом і нелегального бізнесу, і робітничого протестного руху. Врешті-решт влада вирішила, що незалежний робітничий рух є більшою небезпекою, і вимушена була повернутися до толерування нелегального приват-

ного капіталу, що в умовах колегіальної бюрократичної демократії означало неминучу корозію радянської економічної системи, яка деякий час стримувалася ін'єкціями придбаних на нафтодолари благ, але невпинно та невблаганно вела до формування потужного буржуазного класу, який проявить свої політичні амбіції вже наприкінці 1980-х.

Перспективи подальших розвідок. Нездатність бюрократії забезпечити реальну участь робітників в управлінні виробництвом і державою відкривала широкі можливості для маніпулювання робітничим протестом з боку представників приватного капіталу. Ця специфічна традиція самообмеження робітничого протесту та «суспільного договору» щодо невтручання в управління відіграла трагічну роль у робітничих протестах кінця 80-х років, коли представники приватного капіталу та пов'язаних з ним прошарків бюрократії змогли спрямувати робітничий протест в першу чергу проти централізованої державної бюрократичної системи за розширення ринкових свобод, а зовсім не за розширення реальної участі робітників в управлінні.

Відповідно, робітничий клас, який у 20-х добровільно передав важелі управління в руки бюрократії в обмін на індустріалізацію та соціальні гарантії, у 80-х також добровільно передав державне управління в руки паразитичного приватного капіталу, який у 90-х в інтересах власного збагачення провів ринкові реформи, деіндустріалізацію та скасування соціальних гарантій. Відсутність в СРСР традиції самоуправління робітничого класу та звичка покладатися на державну бюрократію, яка «повинна забезпечити» гідне життя робітничого класу, зіграла з ним злий жарт. З одного боку, робітничий клас зовсім не відчував необхідності захищати свою бюрократію від представників приватного капіталу, які, поставивши її під свій контроль, розпочали наступ на права робітничого класу, з іншого боку, радянські робітники наївно вважали, що державна бюрократія капіталістичної

держави сама по собі без організованого тиску з боку робітничого класу продовжуватиме забезпечувати їхні права.

Вивчення історії утворення основних класів сучасного українського суспільства (олігархії – з об'єднання напівлегального приватного капіталу з фракціями бюрократичного апарату та робітничого класу – з привілейованого, але струк-

турно позбавленого влади аморфного радянського робітництва), без сумніву, дозволить краще зрозуміти природу та динаміку соціальних конфліктів та протестного руху в незалежній Україні. Вивченню протестної активності кінця 80-х та 90-х років з цієї перспективи мають бути присвячені додаткові окремі дослідження.

1. *Попович З. О.* До питання про можливість співіснування ринкових, планових і адміністративних механізмів господарювання на прикладі історії радянської економічної системи / З. О. Попович // Наука і наукознавство. – 2015. – № 2. – С. 3–14.
2. *Осокина Е. А.* За фасадом «сталинського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е. А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 1999. – 271 с.
3. *Собрание законов СССР, 1936, № 20.*
4. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений, т. 5.
5. *Богданов С. В.* Попытки Н. С. Хрущева активизировать борьбу с экономической преступностью в СССР / С. В. Богданов // Вестник архивиста. – 2012. – № 3. – С. 206–217.
6. *Барсукова С. Ю.* Эссе о неформальной экономике, или 16 оттенков серого / С. Ю. Барсукова. – М.: ВШЭ, 2015. – 215 с.
7. *Кордонский С.* Сословная структура постсоветской России / С. Кордонский. – Москва, Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – 216 с.
8. *Эвельсон Е.* Судебные процессы по экономическим делам в СССР (шестидесятые годы) / Е. Эвельсон. – London: Overseas Publications Interchange, 1986. – 371 с.
9. *Демичев Е. В.* Реформа управления промышленностью и строительством 1957–1965 гг. в контексте специфики отечественной истории / Е. В. Демичев. – М.: РОССПЭН, 2011. – 295 с.
10. *Глушков В. М.* Что такое ОГАС? / В. М. Глушков, В. Я. Валах. – М.: Наука, 1981. – 160 с.
11. *Crozier Michel.* The Bureaucratic Phenomenon / Michel Crozier. – Chicago: University of Chicago Press, 1964.
12. *Киран Р.* Продавшие социализм: Теневая экономика СССР / Роджер Киран, Томас Кенни. – М.: Алгоритм, 2010. – 304 с. – (Советский проект).
13. *Корягина Т. И.* Теневая экономика в СССР / Т. И. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 110–119.
14. *Бурдые П.* Социология социального пространства / Пер. с фр.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – СПб.: Алктейя, 2015. – 288 с.
15. *Рабинович А.* Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде / Пер. с англ.; общ. ред. и послесл. Г. З. Иоффе. – М.: Прогресс, 1989. – 416 с.
16. *Пирани Саймон.* Русская революция в отступлении / Саймон Пирани; пер. с англ. – М.: Новый хронограф, 2013. – 480 с.
17. *Чураков Д. О.* Бунтующие пролетарии. Рабочий протест в Советской России (1917–1930-е гг.) / Д. О. Чураков. – М.: Вече, 2007. – 352 с.
18. *Козлов В. А.,* Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежневе (1953 – начало 1980-х гг.) / В. А. Козлов. – М.: РОССПЭН, 2009. – 463 с.
19. *Новочеркасск 1–3 июня 1962 года.* Забастовка и расстрел (на основе свидетельств очевидцев и интервью с П. П. Сиудой. – М.: Институт перспектив и проблем страны, 1997. – 36 с.
20. *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2011. – 359 с.
21. *Преображенский Е. А.* Новая экономика (теория и практика): 1922–1928 гг. / Е. А. Преображенский. – М.: Изд-во Главархива Москвы, 2008. – 640 с.

Одержано 06.09.2015

З. А. Попович

Особенности социально-классовой структуры советского общества, истоков и характера протестного движения в СССР

Показано, что гибридный планово-бюрократическо-рыночный характер экономики СССР обусловил формирование специфической социально-классовой структуры, где важную роль играли буржуазно-предпринимательские группы «толкачей» и «цеховиков», тесно связанные с определенной частью советской бюрократии. Специфические интересы буржуазно-предпринимательского класса играли важную роль в динамике социально-политических изменений. Попытка Хрущева ограничить сферу товарно-денежных отношений и укротить теневую экономику обернулась саботажем со стороны буржуазного класса и связанных с ним кругов торгово-распределительной бюрократии, что, в свою очередь, вызвало вспышки протестов со стороны рабочих, направленных прежде всего против высшего руководства. Они были подавлены силой, а высшие эшелоны советской бюрократии пошли на альянс с буржуазно-предпринимательским классом, ослабив ответственность за «экономические преступления» и расширив хозяйственные полномочия отраслевых бюрократических структур, отказавшись, соответственно, от внедрения единой прозрачной системы демократического централизованного планирования. Эти решения привели к ослаблению поддержки бюрократии широкими слоями рабочего класса и побудили рабочих в конце 80-х к поддержке буржуазных классов в их стремлении к полной реставрации капитализма.

Ключевые слова: рынок, план, бюрократия, теневая экономика, предпринимательство, «толкачи», «цеховики», протесты.